OKU OKUT TETKİK

Tetkik

1 (2022), 95-122

OKU OKUT YAYINLARI

Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a Göre Peygamberliğin Gerekliliği *

Suat Doğan | https://orcid.org/0000-0002-2715-9658 | ssuatdgn@gmail.com

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi (Doktora Öğrencisi) | Türkiye | https://ror.org/05ryemn72

Öz

İnsanlığın peygamberlere olan ihtiyacı ve Allah'ın insanlara peygamber göndermesinin gerekli olup olmaması hususları, İslam düşüncesinde üzerinde en çok durulan konulardan biridir. Nübüvvetin gerekliliği konusu, birey ya da toplumun vahiy ve peygambere ihtiyaç duyup duymadığı, ihtiyaç duyuyorsa bunun hangi alanlarda olduğu tartışmasını içermektedir. "Allah tasavvuruna ulaşmak için peygamber gerekli midir, Allah'ın insanoğluna peygamber gönderme zorunluluğu var mıdır, Akıl peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkelere ulaşabilme potansiyeline sahip midir, İyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildirimi gerekli midir ve Kendilerine peygamberin daveti ulaşmayan toplumların ibadet sorumlulukları ne düzeydedir?" gibi sorular nübüvvete duyulan ihtiyaç kapsamında ele alınmaktadır. Çalışmamızda, Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (öl. 861/1457) peygamberliğin gerekliliğine dair görüşleri, *el-Müsâyere fi'l-ʿaḳāʾidi'l-münciye fi'l-âḫire*' isimli eserinden hareketle tespite çalışıldı. İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri Hanefî/Mâtürîdî ekole mensup bir mütekellim olması açısından dikkat çekmektedir. Çalışmamızda insanların peygamberlere ihtiyacı, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekli olup olmadığı, salt akıl ile peygamberlerin getirdiği esasların tespitinin mümkün olup olmadığı ve iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygamberlerin rolü konuları İbnü'l-Hümâm özelinde incelendi. Ayrıca "Peygamberlik neden gereklidir?" sorusuna İbnü'l-Hümâm'ın verdiği cevapların, günümüz açısından taşıdığı anlam da sorgulandı. Böylece bu çalışmada, İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliliği meselesine dair görüşleri, bütüncül bir bakış açısı ile yansıtmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Mâtürîdîlik, İbnü'l-Hümâm, Nübüvvet, Akıl

* "Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın Nübüvvet Anlayışı" isimli yüksek lisans tezimizden (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020) istifadeyle üretilen bu çalışma, 28 Ağustos 2021 tarihinde Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan yayımlanmamış bildirinin tam metnidir.

Geliş: 27.11.2021 Kabul: 21.03.2022 Yayın: 26.03.2022 Değerlendirme: Dış Bağımsız

Suat Doğan, "Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'a Göre Peygamberliğin Gerekliliği", *Tetkik* 1 (2022), 95-122. https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.9

 ARAŞTIRMA MAKALESİ

The Necessity of Prophethood According to al-Kamāl Ibn al-Humām *

Suat Doğan | https://orcid.org/0000-0002-2715-9658 | ssuatdgn@gmail.com
Ankara Yıldırım Beyazıt University (PhD Student) | Türkiye | https://ror.org/05ryemn72

Abstract

Humanity's necessity of prophets and whether it is necessary for Allah to send prophets to people is one of the most emphasized issues in Islamic thought. The debate on the necessity of prophethood includes the issues of whether the individual or society needs revelation and prophets, and if so, in what areas. Are prophets necessary to know Allah? Is it obligatory for Allah to send prophets? Can the reason per se know the religious and moral principles introduced by the prophets? Are the messages brought by the prophets necessary for the knowledge of the good and evil? To what extent are societies that did not receive the invitation from a prophet responsible for doing worship? Such questions are addressed with reference to the necessity of prophethood. In this study, we tried to determine al-Kamāl Ibn al-Humām 's (d. 861/1457) views on the necessity of prophethood, based on his work named *al-Musāyarah fī al-ʿaqāʿid al-munjiyah fī al-ākhirah*. Ibn al-Humam's views are noteworthy in that he is a jurist and mutakallim who belongs to the Hanafī-Māturīdī school. We examined the subjects that people need prophets, the necessity of God to send prophets, the fact that it is not possible to determine the principles brought by the prophet with pure reason, and that a prophet is essential for knowing the good and evil. Moreover, this study tries to assess the meaning of the answers given by Ibn al-Humām to the question of why prophethood is necessary. In short, by using in-depth perspective, this study tries to reflect Ibn al-Humam's views on the necessity of prophethood.

Keywords

Kalām, Māturīdiyya, Ibn al-Humām, Prophethood, Reason

* This article, extracted from our master's thesis named "Kamal al-din Ibn Al-Humam's conception of prophethood" (Yozgat: Yozgat Bozok University, Master's Thesis, 2020) is the full text of the unpublished paper presented at the Turkish Social Sciences Symposium on 28, August 2021.

Received: 27.11.2021 Accepted: 21.03.2022 Published: 26.03.2022 Peer Review: Externally
Suat Doğan, "The Necessity of Prophethood According to al-Kamāl Ibn al-Humām", *Tetkik* 1 (2022), 95-122. https://doi.org/10.55709/tetkikdergisi.9

 RESEARCH ARTICLE

Giriş

Usûlü'd-din, dinin inanılması gerekli aslî hükümleri olarak akâidin ana çatısını oluşturur. Müslüman âlimler, İslâm inanç yapısının araştırılmasının ve incelenmesinin kolay kılınması bakımından inançla ilgili temel konuları ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'iyyât başlıkları altında ele almışlardır. Bu yönüyle de iman esaslarını usûl-i selâse olarak formüle etmişlerdir.[1] Usûl-i selâseden biri olması nedeniyle nübüvvet konusu büyük öneme sahiptir.[2]

Yaratıcının var ve bir oluşunun delilleri, peygamberlik müessesinin varlığını ortaya koyan delillerden daha açık ve güçlü olması nedeniyle asırlar boyunca insanlar uluhiyetten daha çok nübüvvet konusunda kuşkuya kapılmışlardır. Bu sebeple yaratıcının varlığını kabul eden birçok filozof ve düşünür tarafından peygamberlik müessesesi reddedilmiştir.[3] Bu bakımdan insanlığın peygamberlere ihtiyacı ve peygamber göndermenin gerekliliği İslam düşüncesinde her zaman önemini korumuştur. Ayrıca Allah'a iman başta olmak üzere diğer iman esaslarının tasdik edilmesi, nübüvvet müessesinin tasdik edilmesiyle mümkün olmaktadır.[4]

Peygamberlikle ilgili birtakım iddialar Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu yıllara kadar gitmektedir. Müseylemetü'l-Kezzâb (öl. 12/633) ve Esved el-Ansî (öl. 11/632) gibi kimseler daha Hz. Peygamber hayatta iken peygamberlik iddialarında bulunmuşlardır. Hz. Peygamber ve ilk halife Hz. Ebû Bekir yalancı peygamberlerle kararlı bir şekilde mücadele etmişlerdir.[5] Daha sonra müslümanların yaşadığı coğrafyanın hızla genişlemesiyle ve bu coğrafyalarda kabul gören İslâm'ın yayılışını takiben hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren Hz. Peygamber'in nebi mi rasul mü olduğu, peygamberliğin gerekip-gerekmediği gibi peygamberliğe dair bazı eleştiriler ortaya atan akımların görülmesiyle nübüvvet problemi ortaya çıkmaya başlamıştır.[6]

Müslümanlar da Yahudi ve Hristiyanlar başta olmak üzere filozoflar, Berahime (Brahmanlar) ve ateistlerin peygamberliğe dair görüşlerini eleştirerek nübüvvetin gerekliliğini savunmuşlardır. Genel anlamda Müslümanların peygamberliği ispatı, inkârcıların eleştiri ve itirazlarını reddederek cevaplama şeklinde olmuştur. Nübüvvet kurumunun gerekliliği, genelde Brahman ve deist düşünceye karşı

---

1 Yusuf Şevki Yavuz, "Usûl-i selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/212.

2 Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM, 2015), 330-331.

3 Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine* (Ankara: Birleşik Kitabevi, 1992), 9.

4 Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 330-331.

5 Abdülgaffar Aslan, *İslam'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 101-110.

6 Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/281.

savunulmaya çalışılmış; özelde ise Hz. Muhammed'in peygamber oluşu Yahudilere ve Hristiyanlara karşı ispatlanmak istenmiştir. Peygamberlerin vasıfları ve vazifeleri bakımından ise peygamberlerin tamamı müdafaa edilmeye çalışılmıştır.[7]

İslâm âlimleri, insanların zaafları olduğu düşüncesinden hareketle toplumların rehberlere olan ihtiyacını vurgulamışlardır. Nitekim toplumların, vahyin ışığında yol gösterici bir peygambere ihtiyacını önemle belirtmişlerdir.[8] Buna bağlı olarak da eserlerinde peygamberliğin gerekliliği ve ispatı üzerine yoğunlaşmışlardır. İslam âlimleri kelâma ilişkin hemen hemen tüm eserlerinde[9] peygamberliğin gerekliliği konusunu ele aldıkları gibi bu konuda müstakil eserler de kaleme almışlardır. Kādî Abdülcebbâr'ın (öl. 415/1025) *Teṡbîtü delâʾili'n-nübüvve*, Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *en-Nübüvvât ve mâ yeteʿalleḳu bihâ,* Ahmed b. Hüseyin Beyhakī'nin (öl. 458/1066) *Delâ'ilü'n-nübüvve* peygamberlik konusunun müstakil olarak ele alındığı eserlerdir.

Nübüvvetin gerekliliği konusu, kişi yahut toplumun vahiy ile peygamberi gerek görüp görmediği gerek görüyorsa bunun hangi alanlarda olduğu tartışmasını içermektedir. Allah'ın varlığına ulaşabilmek için peygamber gerekli midir? Allah için peygamber göndermek zorunlu bir durum mudur? Kendi başına akıl, peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkelere ulaşabilir mi? İyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildirimi gerekli midir? Kendilerine peygamberin daveti ulaşamamış toplumlar ibadet ile sorumlu tutulurlar mı? Sorumlulukları ne düzeydedir? gibi sorulara peygamberliğe duyulan gereksinim kapsamında cevap aranmaktadır. Biz bu çalışmada, Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliliği hususundaki görüşlerini konu edindik. İbnü'l-Hümâm'ın görüşleri, Hanefî/Mâtürîdî düşünceye

---

7 Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 318-322.

8 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM, 2018), 371; Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm* (Kahire: Mektebetü Sekafiye Diniyye, 2009), 417; Şemsüddîn es-Semerkandî, *eṣ-Ṣaḥâi'fü'l-ilâhiyye,* thk. Ahmet Abdurrahman eş-Şerîf (Kuveyt, 1985), 418.

9 bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 347-420; Ebû Bekr Muhammed İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gımaret (Beyrut, 1987), 174-285; Ebü'l-Muîn Nesefî, *Tebṣıratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 2/1-108; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *el-'Aḳīdetü'n-Niẓâmiyye*, çev. Muhittin Bağçeci (Ankara: Kitabe Yayınları, 2016), 73-92; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-i'tiḳād*, çev. Kemal Işık (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971), 150-157; Ahmed Ebü'l-Hüseyin Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, ed. Metin Yurdagür, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/420-477; Fahreddin Râzî, *el-Muḥaṣṣal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978), 207-225; Fahreddin Râzî, *el-Meṭâlibü'l-'âliye*, thk. Ahmet Hicâzî (Beyrut: Dar'ül-Kitabi'l-Arabî, 1987), 8/5-148.

müntesip bir mütekellim olması açısından önemlidir. Çalışmamız, İbnü'l-Hümâm hakkında yapılan diğer çalışmalardan nübüvveti savunma yöntemini ortaya koymasıyla ayrılmaktadır. İnsanların peygamberlere ihtiyacı olduğunu, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğini, salt akıl ile peygamberin getirdiği esasların tespitinin mümkün olup olmadığı ve iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygambere ihtiyaç duyulduğu konularını irdeledik. Ayrıca peygamberlik neden gereklidir? sorusuna İbnü'l-Hümâm'ın verdiği cevapların, günümüz açısından taşıdığı anlama da işaret etmeye gayret ettik. Böylece çalışmamızda, İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gerekliliği meselesine dair görüşleri, bütüncül bir bakış açısı ile yansıtılmaya çalışıldı.

İslâm âlimleri, insanların hakikate ulaşmada zaafları olduğu gerçeğinden hareketle toplumlara rehberlik edecek peygamberlerin varlığına ihtiyaç olduğunu vurgulamışlardır.[10] Kuran-ı Kerim'de de bu husus insanların eksik ve zayıf yönlerine işaret edilerek ortaya konulmuştur. İnsanın aciz,[11] hırslı,[12] sabırsız,[13] sıkıntılara tahammülsüz,[14] aceleci,[15] nankör,[16] şımarık ve kibirli[17] olduğu gibi özelliklerle donanımlı olduğu belirtilmiştir. Böylece insanın hidayetini sağlayacak, ona doğruyu gösterecek, iyiyi kötüden ayırt etmesini kolaylaştıracak rehberlerin gönderildiği bildirilmiştir.[18] Kur'an-ı Kerim'deki peygamberlikle ilgili ayetlere bakıldığında, insanın irâdesinin zayıflığının ve ahlâkî zaaflarının olmasının, Allah'ın peygamberler göndermesinde önemli bir etken olduğu görülmektedir.[19] Bu bakımdan zaafı olan insanoğlunun bir rehbere olan gereksinimi fıtrî bir durum olmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, Allah'ın peygamber göndermesinin gerekliliğine inanmaktadır. O bu gerekliliği Allah'ın zatına yüklenen bir vucubiyet değil ilmi ve hikmetinin bir gereği olarak düşünmektedir. Peygamberlere ihtiyaç duyulmayacağını savunan Brahmanların aklı yeterli bulmalarına dayanan "peygamberliğe gerek yoktur" görüşünü, esasen aklın yeterli olamayıp aciz kaldığı birtakım hususların olduğunu vurgulayarak reddetmektedir. Ayrıca O, inkârcıların savunduğu bir başka iddia olan "peygamberlerin Allah ile olan iletişimi aklen imkânsızdır ve böylelikle peygamberlerin kendilerinin peygamberlikle görevlendirildiğini bilmesinin bir yolu

---

10 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 371; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm*, 417; Semerkandî, *eṣ-Ṣaḥâi'fü'l-ilâhiyye*, 418.

11 el-Mâide 5/30-31; en-Nahl 16/ 4.

12 el-Meâric 70/19-21; el-Fecr 89/16-20.

13 el-Mâide 5/19-21; el-Fecr 89/16-20.

14 en-Nisâ 04/28; Fussilet 41/49.

15 el-Enbiyâ 21/7.

16 Hûd 11/9-10; el-İsrâ 17/67-69; el-Hac 22/66; el-Mü'minûn 23/78; el-Ankebût 29/65-66.

17 el-Âdiyât 100/11.

18 el-Enbiyâ 21/73.

19 Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an Fihristi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 198.

yoktur”[20] görüşlerini eleştirmektedir. İbnü’l-Hümâm’ın peygamberlik müessesini savunurken inkârcı düşünceye karşı reddiye ortaya koyarak peygamberliğin de gerekli olduğunu ispat eden bir yöntem takip ettiğini görmek mümkündür. Zira İbnü’l-Hümâm, nübüvveti inkâr eden Brahmanların görüşlerini eleştirirken aklın anlamakta aciz kaldığı hususlar ve nübüvvetin faydalarının neler olduğu üzerinden gitmektedir.[21] Özetle burada İbnü’l Hümâm’ın bu iddialara karşı ortaya koyduğu cevapları ve peygamberliği neden gerekli gördüğünü temellendirmeye çalışacağız.

1. Allah’ın Peygamberler Göndermesinin Gerekliliği

Nübüvvetin gerekliliği meselesine iki açıdan yaklaşılmaktadır. İlki, insanların peygamberlere olan ihtiyacı, diğeri ise Allah’ın irâdesi ile peygamberliğin zorunluluğu arasındaki ilişkidir. Birinci hususta, insanların aciz olması ve aklın yeterli bulunmamasıyla peygamberliğe olan ihtiyaç konusunda Müslüman âlimler ittifak içerisinde olmuşlardır. Fakat ikinci hususta, yani Allah’ın peygamber göndermek zorunda olup olmadığı noktasında farklı görüşler benimsemişlerdir.

Mâtüridî mütekellimler iki farklı yaklaşım içerisinde peygamberliğin imkânını ortaya koymuşlardır. Çoğunluk, Eş’arîlerle aynı kanaati paylaşarak Allah için peygamber göndermenin aklen mümkün olup vâcip olmadığını ifade etmişlerdir.[22] Mâverâünnehirli Mâtürîdî mütekellimler ise bu noktada Mu’tezile’ye daha yakın duruş sergilemiştir. Fakat Mâverâünnehir Mâtüridî âlimleri Allah’ın peygamberler göndermesini, Mu’tezile’nin yaklaştığı noktadan değerlendirerek vâcip kabul etmemişlerdir. Mu’tezile, Allah’ın adaleti ve insanların maslahatı gereği vâcip[23] derken; Mâtüridî âlimleri ise ihsanı, lütfu, hikmetinin bir gereği ve insanların nübüvvete ihtiyacı bakımından Allah’tan kullarına bir rahmet olarak ifade etmişlerdir.[24] İbnü’l-Hümâm da bu görüşü benimsemiştir. Yani Mu’tezile’ye göre

---

20 Kemâleddîn İbnü’l-Hümâm, *el-Müsâyere*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Lübnan: Byblion, 2005), 121-122.

21 Ayrıntılı bilgi için bk. Suat Doğan, *Kemâleddin İbnü’l-Hümâm’ın Nübüvvet Anlayışı* (Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 51-110; Kemâleddîn İbnü’l-Hümâm, *Kitabu’l Müsayere*, çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 76-86.

22 Ebü’l-Muîn Meymûn en-Nesefî, *Tebṣıratü’l-edille*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 2/12, 18, 103; Ebü’l-Yüsr el-Pezdevî, *Uṣûlü’d-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türas, 2003), 129.

23 Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-uṣûli’l-ḫamse*, 2013, 2/420.

24 Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevḥîd*, 349-351; Ebü’l-Berekât Nesefî, *el-ʿUmde (İslâm İnancının Ana Umdeleri)*, çev. Temel Yeşilyurt (Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000), 49.

adalet prensibi gereği[25] Allah'ın insanların iyiliği için peygamber göndermesinin zorunlu olduğu görüşünün aksine İbnü'l-Hümâm'a göre, ilahî ilminde var olacağını bildiği şeyi yaratmış olması bakımından bir gereklilik söz konusudur. Netice de İbnü'l-Hümâm, Allah'ın irâdesine bir zorunluluk atfetmekten kaçınarak, "hikmetinin gereğidir" diyerek lafzî bir tercihte bulunmaktadır.[26]

Burada İbnü'l-Hümâm'ın "hikmet" kavramına yüklediği anlama işaret etmemiz yerinde olacaktır. Hikmet, bir şeyi konulması gereken yere koymak olup, zıddı ise zulümdür. Allah'ın her fiilinde hikmet vardır.[27] Allah fillerinde kendisine dönük bir çıkar amacı taşımamaktadır. Çünkü o müstağnidir. Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm'a göre hikmet, maksatlarla muallel olmayıp daha geneldir. O, hikmetin bir maksat olarak insanın yararına döneceğini düşünür. Bu durumda İbnü'l-Hümâm, hikmetin insanlara faydasını kabul etmekle birlikte Allah için fayda amacı gözetmemektedir.[28]

Mu'tezile'ye göre ise hikmet, fâil veya başkası için kendinde fayda olandır. Ayrıca hikmet, aslahın şartlarındandır. Mu'tezile'nin, adalet anlayışı neticesinde Allah'ın her şeyi kullarının maslahatına uygun yaratmasının vâcip olduğu savunulmaktadır.[29] Hanefî/Mâtürîdî anlayışa sahip olarak İbnü'l-Hümâm da Allah'ın fiillerinde hikmet arar. Ancak Allah'ın her şeyi kulların faydasına uygun yaratmasını vâcip kabul etmeyerek, Mu'tezile'den ayrılmaktadır. Çünkü İbnü'l-Hümâm'a göre hiçbir şey Allah'a zorunlu değildir.[30] Bu nedenle terk edilmesine karşılık ceza verilen şey anlamındaki vâcip nitelemesini, ilahî irâde ve kudret açısından sorunlu olacağı düşüncesinden hareketle, peygamberin gerekliliğini "vücûb alellah" değil; "vücûb anillah" olarak hikmetin gereği görmektedir.[31]

---

25 Adalet prensibine göre "Kul için en faydalı ve aslah olanı yaratmak Allah'a vâciptir." Dolayısıyla en faydalı olanın yaratılmamasının iddia edilmesiyle Allah'a zulüm atfedilmiş olur. Bu ise, bahsi geçen ilkeyle çelişen bir durumdur. Zulüm işleyen ve âdil olmayan bir yaratıcının da Allah olması düşünülemez. Bu nedenle Allah'ın âdil bir varlık olması için en iyi olanı yaratması gerekir. Ahmed Ebü'l-Hüseyin Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, thk. Abdulkerîm Osman (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1996), 380-381; Ahmed Ebü'l-Hüseyin Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-'adl* (Kahire: y.y., 1965), 15/20-21; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerḥu'l-Maḳāṣıd*, thk. Sâlih Mûsâ Şeref (Beyrut: Âlemu'l-Kütub, 1998), 5/6-7; Kemâl İbn Şerîf el-Makdisî, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, thk. Salahaddin el-Hımsî (Dımeşk: Daru'l-Beyrut, 2009), 312.

26 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l Müsayere*, 77.

27 Kāsım b. Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 109.

28 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 117.

29 Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, 2013, 2/8.

30 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 117.

31 İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l Müsayere*, 56, 59; Ayrıca bk. Sibel Kaya, *Mutezile'de "Vücûb Alellah" Düşüncesi* (Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2020), 231-238; Sibel Kaya, "Mu'tezile Kelâmında 'Vücûb Alellah' İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller", *İslami Araştırmalar* 31/2 (2020), 326.

O'na göre, Mâtüridî gibi bazı Maverâünnehir âlimlerin "peygamber göndermek ilmî hikmet gereği vâciptir" ifadeleriyle peygamberliğin imkânı ve gerekliliği noktasındaki görüşleri bellidir. Ancak "vâciptir" ifadesiyle kastedilen anlam "başkasının yaratıcıya vâcip kılması değil; Allah'ın hikmeti gereği vâcip kılmasıdır. Ayrıca "vâciptir" ifadesiyle kast olunan, nübüvvetin fiili olarak vukua gelen bir durum olmasıdır. Bu bakımdan Allah'ın, henüz var etmediği/ma'dumu gelecekte var edeceğini ezelî ilminde bilmesi ve o şeyi varlık alanına çıkarmak suretiyle yaratması bilgisinin te'kid edilmesi anlamına gelmektedir. Yani Allah'ın ezelî ilminde, hikmetli bir şeyi yaratacağı mevcut iken onu yaratmaması düşünülemez. Aynı şekilde ezelî ilminde nübüvveti var edeceği mevcut bulunan bilgisi, nübüvvetin gerçekleşmesiyle te'kid edilmiştir.[32]

İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğe ilişkin görüşlerini naklederken; *Müsâyere*'nin şârihi Kemâl İbn Şerîf el-Makdîsî (öl. 906/1500), Müslüman filozofların bazı meselelerdeki tutumlarına dikkat çekerek onların eleştirilme sebeplerinden bahsetmektedir. Bu bağlamda, peygamberliğin zorunlu olduğunu ve kesbî (kazanılmış) olduğunu düşünen filozoflara değinmektedir. Filozoflar, Allah'ın fâili muhtar olduğunu inkâr etmektedirler. Onlar, peygamberliğin Allah'ın ihtiyârı olmadan sâdır olduğunu, dolayısıyla zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Filozoflar, insanları salâha ilettikleri ve âlemin düzenin korunmasında faydalı oldukları için peygamberleri gerekli görmektedirler. Ayrıca ilahî înayet ve hikmet gereği de peygamber gönderilmemesini imkânsız görmektedirler. İbnü'l-Hümâm peygamberliğin gerekliliği konusunda filozoflarla aynı görüşü paylaşmakla beraber, onların peygamberliğin zorunluluğu, kesbîliği ve Allah'ın fâili muhtar olmadığı iddiâlarına katılmamaktadır.[33]

Sonuç olarak İbnü'l-Hümâm, Allah'ın peygamber göndermesini imkân dahilinde görerek müstehil[34] olarak telakki edilmesini doğru bulmaz. Özellikle Ehl-i sünnet nübüvvetin, mümkün olan ve kuşkusuz gerçekleşen bir durum olduğu görüşünü vurgular.[35] Nübüvvet hem Allah'ın uluhiyyeti bakımdan hem de vahyin muhatabı olan insanların ihtiyacı açısından gereklidir. Allah'ın kelâm ve irâde sıfatlarına sahip olan

---

32 Nesefî, *Tebṣıratü'l-edille*, 1/453; Selim Özarslan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010), 30.

33 Ebû Nasr Fârâbî, *Kitabü ârâ-i ehli'l-medîneti'l-fâżıla* (Mısır: Matbaatü's-Saade, 1906), 76; Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbü's-siyâseti'l-medeniyye*, thk. Fevzi Metri en-Neccâr (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1964), 79; krş. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 311; Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâyere*, 190.

34 Yokluğu zâtının gereği olan veya konunun, özü itibariyle yokluğunu gerektiren anlamında bir terimdir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü'l-Sadr, ts.), 11/196; Mütercim Asım Efendi, *Ḳāmûsü'l-muḥîṭ Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 5/4444; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm*, 4; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 250.

35 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 309.

bir yaratıcı olması, onun peygamberler gönderebilmesini mümkün kılan önemli hususlardır. Şayet nübüvvetin müstehil olduğu savunulursa, onun konuşma/mütekellim ve irâde sıfatlarının inkârı gibi bir duruma yol açması söz konusu olacaktır. Peygamberliğin imkânının ortaya koyulması bakımdan Allah'ın irâde sahibi olarak emir ve yasaklarını insanlara bildirmesi, peygamberlik aracılığıyla mümkündür. Ayrıca peygamberliğin inkârı, ezelî ilminde var edeceğini bildiği şeyi yaratmamış olması gibi bir duruma da neden olacaktır. Yaratıcının bildiği şeyin aksine bir durum olması ise imkânsızdır. Zira nübüvvet gerçekleşmiştir. Bu yönüyle de uluhiyyet bakımından Allah'ın kullarına lütfu, ihsanı ve rahmeti olup, adaleti ve ilmi hikmetinin de gereğidir.[36] O, bu görüşüyle Maverâünnehir Hanefî âlimleri ve İmam Mâtürîdî ile aynı doğrultuda hareket etmektedir.

2. Allah'a İman Etmede Nübüvvetin Gerekliliği

İbnü'l-Hümâm, nakil ve akıl açısından Allah'ın bilinmesinin (marifetullah) imkânını ortaya koyar. Zira O, insan aklının yaratıcıya inanmakla değer kazanacağını düşünür. Şayet akılda yaratıcıyı kabul etmeye bir engel var ise bu aklın kendisinden kaynaklanmaz. Akıl bir yaratıcıyı ancak aklı örten kibirden dolayı reddeder. Bu yönüyle insan fıtratı ve aklı yaratıcıyı bulmaya meyillidir. İbnü'l-Hümâm, Mecûsîlerin ateşe, Sâbiîlerin yıldızlara ve putperestlerin de putlara tapmalarını fıtratlarındaki inanmaya olan uyumlarına bağlar.[37] Ayrıca onlar kibirleri neticesinde inkârı küfrü gerektiren bazı hususları benimsemişlerdir.[38] Halbuki *"onlar da aslî uluhiyetin, göklerin ve yerin yaratıcısı olanın Allah olduğunu kabul ederler"* demektedir.[39] Ayrıca, *"Onlara, 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye soracak olsan, mutlaka 'Allah' diyeceklerdir"*[40] ayetini zikrederek inkârcıların fıtratında inanmaya olan eğilimini nakli delille desteklemektedir. Bu nedenle Allah'ın varlığının ispat edilmesi hususunda fıtrat delilini kullandığını söyleyebiliriz.

İbnü'l-Hümâm, Allah'ın varlığına "Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden

---

36 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 122; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 317; Nesefî, *el-ʿUmde (İslâm İnancının Ana Umdeleri)*, 49; Gölcük - Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, 319.

37 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

38 Akıl sahibi kimselerin kibir sebebiyle küfre düştüğü noktalara örnek olarak; şirk koşmalarını, bazı hâdislerin yaratılmasını Allah'tan başkasına nispet etmelerini, ba's ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr etmelerini zikreder. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

39 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 7.

40 Lokmân 31/25.

gemilerde..."[41]; "Akıttığınız meniyi düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa biz miyiz yaratan?"[42]; "Ektiğiniz tohumu düşündünüz mü? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa biz miyiz bitiren?"[43]; "İçtiğiniz suyu düşündünüz mü? Onu buluttan siz mi indirdiniz yoksa biz miyiz indiren?"[44]; "Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız yoksa yaratan biz miyiz?"[45]ayetlerini naklî delil olarak sunar. Bütün bunlarda belirtilen mükemmelliklere başını çeviren kimsenin, yoktan var edici bir yaratıcıyı bilmeye mecbur kalacağını zikreder.[46]

İbnü'l-Hümâm, yaratıcıyı bilme noktasında aklî delillerden hudûs delilini kullanır. O, alemin hâdis oluşu ve her hâdisinde kendisini var edici bir sebebe ihtiyacının zaruri olmasından hareket ederek yaratıcıya ulaşmanın zorunlu olduğunu vurgular. Dolayısıyla kendisinde hâdis şeyler cereyan eden âlemin, cevher, araz ve cisimlerden oluştuğunu ve bunlarında zaman ve mekâna bağlı oldukları için aslî olmayıp arızî olduğunu ifade eder. Her varlığın oluşumunda etkili arızî sebepler zinciri vardır. Ancak bu zincir sonsuza dek süremez ve neticede bir ilk varlık olmak zorundadır. O ise varlığını hiçbir şeyden almamış âlemin yaratıcısıdır.[47]

İbnü'l-Hümâm, insanın aklıyla Allah'ı bilmesinin gerekli olduğuna dair Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini zikrederek, onların Mu'tezile'nin görüşünden ayrışan yönüne işaret eder. Ebû Hanîfe'nin *"göklerin ve yerin yaratılışını gözlemleyen bir kimsenin yaratıcıyı bilmemede bir özrü olmadığı"* ve *"Allah peygamber göndermeseydi insanlara akıllarıyla Allah'ı bilmeleri vâcip olurdu"*[48] sözlerini burada belirtir. İmam Mâtürîdî *"Allah'a inanmanın ve onu yüceltmenin vâcip oluşu, herhangi çirkin bir şeyi ona atfetmenin haramlığı ve nimet verene şükretme akıl ile bilinir"*[49] ifadeleriyle aklın vâcip kılan bir alet olduğunu kabul ettiklerini belirtir. Mu'tezile'ye göre akıl idrak ettiği şeyin gereğini hem Allah'a hem de kullara vâcip kılar.[50] Matürîdîlerden bazılarının, Mu'tezile'nin vâcip kılmasının gerekçesi olarak "aslah Allah için vâciptir" görüşleri nedeniyle olabileceğini zikreder. Ancak İbnü'l-Hümâm'a göre hükmü vâcip kılan akıl değil, Allah'tır. Şu var ki akılla, peygamberin bildiriminden sonra Allah'ın

---

41 Ayetin devamı şöyledir: *"Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır."* el-Bakara 2/164.

42 Vâkıa 56/58-59.

43 Vâkıa 56/63-64.

44 Vâkıa 56/68-69.

45 Vâkıa 56/71-72.

46 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 8.

47 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 8-9.

48 Nesefî, *el-ʿUmde (İslâm İnancının Ana Umdeleri)*, 60.

49 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 216.

50 Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, 2013, 1/144-147.

muttali kılmasıyla hüküm bilinir. Bu bakımdan İbnü'l-Hümâm, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin aklın vâcip kılma vasfına sahip görüşünü, peygamberlikten sonraki duruma hamletmeyi uygun bularak, Mu'tezile'den ayrıldıkları yöne ve aklın peygambere ihtiyacı olduğunu ortaya koyar.[51]

İbnü'l-Hümâm aslında akılla iyi ve kötünün bilinebilmesini kabul eder. İnsan aklını işleterek zorunlu olarak Allah'ın varlığına ulaşır. Üstelik insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a aklî olarak inanmasının mümkün olduğunu düşünür.[52] İbnü'l-Hümâm, mezhebinin genel görüşünü benimseyerek, insanın aklıyla yüce bir yaratıcının varlığına ulaşabileceğini ifade etmiş; ancak ahiretteki sorumluluğunu belirtmemiştir.[53]

Eş'arîler bu görüşe itiraz etmişlerdir. Eş'arîlere göre "Peygamber gönderilmeden aklen Allah'ı bilmek vâciptir" görüşünün gerekçesi yalnızca naklî/sem'î olabilir. Nitekim Kuran-ı Kerim'de *"Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir topluluğa azap edici değiliz"*[54] buyrulmuştur. Ayrıca âhirette azaba uğrayacak kimselere; *"Size bir uyarıcı gelmedi mi"*[55], *"Size peygamber gönderilmedi mi?"*[56] diye sorulacaktır. Bütün bunlar, âhirette azaba uğrayacak kimselerin kendilerine peygamber geldikten sonra isyanları sebebiyle cezalandırılacağını gösteriyor. Akıllarıyla idrak edememeleri sebebiyle değildir.[57] İbnü'l-Hümâm, Eş'arîler'in bu itirazlarına cevap olarak şunları söyler: Kendilerini büyük bir tehlikeye karşı uyaran bir kimseyi reddetmek aptallıktır.[58] Böyle bir yaklaşım da uyarana bir şey olmayıp reddedenin helakine yol açacaktır. Peygamberler de nitekim buna benzer uyarıcılardır. Onlar bulundukları toplumu mu'cizelerle hakikate davet ederler ve tehlikeye karşı uyarırlar. Akıl uyarıyı idrak eder ve hak verir. Zira akıl tabii olarak doğru olanı yanlış olandan ayırabileceği gibi faydayı

---

51 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 100; Halil Öztürk, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Bozifder)* 18/18 (2020), 190.

52 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 166.

53 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 10.

54 el-İsrâ 17/15.

55 el-Mülk 67/8.

56 el-En'âm 6/130.

57 İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 216-223; Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-i'tiḳād*, 138-143; Abdülkāhir Bağdâdî, *Kitâbü Uṣûli'd-dîn*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 50-55; krş. İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 164.

58 İbnü'l-Hümâm, bu kanaatini şu örnekle ortaya koymuştur: "Bir uyarıcı, hareketsiz duran bir adama arkanda yırtıcı bir hayvan var. Eğer bulunduğun yeri terk etmezsen öleceksin. Şayet arkana bakarsan doğru söylediğimi bilirsin" diyor. Yerinde duran adam bu uyarıcıya şöyle cevap veriyor: "Senin doğruyu söylediğin kesin değil o nedenle arkama bakmayacağım, söylediklerine de itibar etmiyorum." İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 165.

da zarara tercih edebilecektir. Bu itibarla peygamberin getirdiği bazı hakikatler mücerret akıl ile de bilinebilmektedir. Netice de peygamber gelmeden de Allah'ı bilmek, zaruri kılan bir düşünce (en-nazaru'l müstelzim) ile mümkün görünmektedir.[59]

Bu durumda İbnü'l Hümâm, Allah'ın varlığına ulaşma noktasında aklı önceleyip peygamberin bildirimini şart görmese de insanın faydayı tercih etmesini sağladığı için peygamberi gerekli görmektedir. Sorumluluk sahibi insana yükümlülüklerini bildirmek ve onları ahlâkî açıdan terbiye etmek için peygambere ihtiyaç olduğunu, peygamberin hakka davet etmesi ve uyarmasını, insanın helakine sebep olacak tehlike karşısında uyararak insanın zarardan faydaya yönelmesinde büyük kolaylık sağladığını düşünmektedir.

3. Brahman ve Bazı İnkarcıları Eleştirisi

İslamî kaynaklarda peygamberliği inkâr fikrinin temsilcilerinden olarak zikredilen Berahim isminde bir kişiye nispet edilen Brahmanlara karşı mücadele edilmiştir.[60] Brahmanlara göre, Allah peygamber göndermek suretiyle insanlara bir fayda sağlamamaktadır. "Allah'ın fiillerinde abes muhaldir" anlayışından[61] hareketle peygamber göndermesinin de caiz olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, akıl peygamberlerin getirdikleri güzellikleri ve yasakladıkları çirkinlikleri bilebileceği için peygambere gerek yoktur. Akıl tüm bu bilgileri kapsayabileceği için peygamber göndermek faydasızdır. Onlar, akıl var iken peygamberlerin gönderilmesinde fayda olmadığını iddia ederek Allah'ın peygamber göndermesindeki faydayı nefyetmişlerdir.[62]

İbnü'l-Hümâm peygamberlere duyulan ihtiyacı, aklın yeterli olamayacağı hususlardan yola çıkarak ortaya koymaktadır. O, şöyle bir örnek verir: Akıl, yalnız başına insanın sağlığı açısından faydalı olan ilacı, zararlı ilaçlardan ayırt etmeye yeterli değildir. Nitekim uzman bir doktorun yardımına ihtiyaç duyacaktır. Ancak o

---

59 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 166.

60 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 307; Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-Müsâyere*, 189; Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-niḥal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 453.

61 Brahmanlara göre peygamberlerin getirdiklerinin güzel olduklarının aklın kavraması nedeniyle peygamberin getirdiği aklın gereğine uygundur, bu nedenle peygambere ihtiyaç yoktur. Yani akıl peygambere gerek bırakmamıştır. Akılla amel edilerek çirkin davranış reddedilebilir. Netice itibariyle aklın güzel ve çirkin gördüğüne önem verdikleri için peygamberin gönderilmesi faydasızdır düşüncesiyle "Allah'ın fiillerinde abes muhaldir" demişlerdir. Yani burada abes olan akıl var iken peygamberin gönderilmesinde bir faydanın olmadığı iddiasıdır. Günay Tamer, "Brahmanizim", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 6/333.

62 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 118.

şekilde faydalı olanı zararlı olandan ayırt edebilecektir. Tıpkı hastalıkların tedavisinde kullanılacak olan faydalı ilacın belirlenmesi için bir uzman doktor gerekli olduğu gibi aynı şekilde insan için hem dünyada hem de âhirette en doğru yola ulaştıracak bir rehbere ihtiyaç vardır o rehber de peygamberlerdir.[63] Kaldı ki akıl, ahiret için kurtuluşu sağlayacak fiilleri peygamberin bildirimi olmadan bilemez. Neticede akıl -kimi bilgilere ulaşsa bile- tam bir tespit yapamayarak peygamberin bildirimine muhtaç kalır. Bu da peygamberlere duyulan ihtiyacın ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Hümâm, Brahmanların iddialarına ilişkin ikinci olarak, aklın herhangi bir şeyin etkisinde kalmayan, durağan bir yapıda olmadığından hareketle yanılabileceğini belirtir. Dolayısıyla akıl, etki altında kalması neticesinde bazen tereddüte düşer, bazen eksik hüküm verir, bazen de yanlış hüküm verebilir. Nitekim ibadetlerde aklın bilmekten aciz kaldığı bazı hususlar mevcuttur. Kimi günlerdeki oruç tutmanın güzel, kimi günlerdeki tutulan orucun çirkin sayılmasının nedenini bilmede akıl yetersiz kalmaktadır.[64] Bir şeyin güzelliğine ilişkin büyük bir zan oluşsa da aklın kuşkuya düştüğü şeyi, peygamberler aklın lehine olacak şekilde açıklığa kavuştururlar.[65] Bundan dolayı insan, akıl yürütme işini tamamlayacak ve yanılmasına sebep olacak olumsuz etmenlerin etkisine karşılık onu hataya düşmekten alıkoyacak mükemmel bir bilgi kaynağına gerek duyabilmektedir. İnsanı hatadan koruyacak tek kâmil kaynak ise ilâhî bilgi kaynağıdır. Çünkü akıl yalnız başına her şeyin bilgisine erişemez.[66]

İbnü'l-Hümâm, Brahmanların "Akıl peygambere gerek bırakmamaktadır" iddiasına karşılık akılların farklı olmasını üçüncü bir eleştiri unsuru olarak zikreder. Nitekim ona göre akıllar, tek tip olmadığından, inanç hususunda yalnızca akılla yapılan tespiti bir başkası kabul etmeyebilir. Tıpkı bir grup insan için iyi-güzel olarak takdir edilen şeylerin farklı bir grup tarafından kötü-çirkin kabul edilebilme durumu olduğundan, inançla ilgisi bulunan hususlarda da tespit yapamayacaktır. İşte nübüvvet böyle bir ihtilafa düşülmesine karşın, Allah'ın insanlara yasakladığı zararlı eylemleri bildirerek peygamberlerinde topluma duyurmasıyla, oluşacak problemleri yahut anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaktadır. Böylece peygamberlik toplumun barış içinde yaşamalarını kolay kılmaktadır.[67]

---

63 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 120.

64 Aklın bir başına idrak etmekten aciz kaldığı konulara; bedenlerin diriltilmesi-cismen veya ruhen mead, Allah'ın görülme keyfiyeti vb. gibi meseleler örnek olarak belirtilebilir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 309.

65 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

66 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 120.

67 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 310.

İbnü'l-Hümâm nübüvvet müessesini inkâr eden bir başka grubun da[68] iddiasını değerlendirir. Bu grup peygamberin böyle bir göreve seçildiğini öğrenmeye imkânının olamayacağını iddia ederek; "Yaratıcının peygamber ile konuşması aklen mümkün değildir" diyerek peygamberlik müessesini inkâr etmektedir.[69]

İbnü'l-Hümâm, bu grubun "peygamberlerin kendilerinin peygamberlikle görevlendirildiğinin bilinmesinin bir yolunun olmadığı, yaratıcının peygamber olan beşerle iletişimin imkânsız olduğu" iddialarının aksine O, bu bilgiye peygamberlerin ulaşabilmesinin Allah'ın elçiye, görevini kalbinde zorunlu bir bilgi yaratarak bildirebileceği gibi ona bir rehber tayin ederek de bildirmesinin imkân dahilinde olabileceği düşüncesinden hareketle izah etmektedir.

Netice de İbnü'l-Hümâm, Brahmanların "akıl, peygambere gerek bırakmamaktadır" görüşü ile bazı inkârcı grupların "peygamberin yaratıcı ile iletişim kurması imkânsızdır" görüşlerini reddeder. Akılların farklı olması, acizliği ya da hangi aklın güvenilir akıl olduğu tam manasıyla bilinemediği için Brahmanların bu noktadaki eleştirilerini anlamsız bulur.

İbnü'l-Hümâm'ın peygamberliğin gereksiz olduğunu savunan Brahmanları eleştirdiği noktaları zikrettikten sonra onun peygamberlerin insanlara faydaları hakkındaki düşüncelerine de değinmeliyiz. Zira peygamberliğin faydası, peygamberliğin gereksiz olduğunu savunanlara karşı cevap niteliği taşımaktadır. Bu sebeple peygamberin faydalarına da yer vermemiz uygun olacaktır.

İbnü'l-Hümâm'ın nübüvvetin faydaları ve gerekliliğine dair görüşlerini, Kemâl İbn Şerîf el-Makdîsî'nin (öl. 906/1500) şerhinden hareketle şöyle sıralayabiliriz:

1. Aklın kişiyi ahirette kurtuluşa eriştireceği fiilleri bilememesi nedeniyle kurtuluş için gerekli faydalı şeyleri öğretmek,[70]
2. Aklın yetersiz kaldığı ve anlayamadığı durumları açıklamak,[71]

---

[68] Emrullah Fatiş, İbnü'l-Hümâm ile ilgili çalışmasında nübüvveti inkâr eden bu grubu "Bazı Deistler" olarak ifade etmiştir. Emrullah Fatiş, "İbnü'l-Hümâm'ın Peygamber Gönderme Konusundaki Görüşleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2015), 90. Eserde bu düşünceye sahip kimseler "وما قيل" lafzıyla belirtilmektedir. "وما قيل انه يتوقف على العلم المبعوث بان البائث له هو الله تعلى ولا سبيل اليه" İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

[69] İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121-122. Yine inkârcılar şöyle derler: Cinlerin peygamberlerle konuşmalarına inandığınıza göre, cinlerin peygamberlere sen peygambersin anlayışı kazandırmaları da mümkündür. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 310-311.

[70] Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 313.

[71] Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 313.

3. Aklın anladığı durumlarda ise, aklî temele dayanan imana eriştirmek ve şayet akılda kuşku kalırsa da peygamberin kuşkuyu gidermesi,[72]
4. Gıda ile ilaçların zararları ya da yararlarını açıklamak,
5. İnsanî ruhları yeteneklerine göre ilim ve amel noktasında olgunluğa erdirmek,[73]
6. İnsanların ıslahı için dünya ve ahiret nimetlerine eriştirecek ahlakı, erdemi öğretmek,
7. Şehirde ve köylerde bulunan toplumun huzuru için gereken güzel ahlakı öğretmek,
8. İçeriğinde tehlike olduğu uzun bir deneyimin ardından ortaya çıkacak hususlarda zararı önlemenin yollarını açıklamak,[74]
9. Gerek olabilecek gizli sanatları (Nuh peygamberin gemi, Davud peygamberin demir sanatını öğretmesi gibi.) öğretmek.[75]

Zikredilen faydalardan da görüleceği üzere, İbnü'l-Hümâm'ın nübüvvetin gerekliliği meselesinde peygambere ve nübüvvete olan ihtiyacı önemli bulduğu ortadadır. Peygambere duyulan bu ihtiyaç zikredilen maddelerden de anlaşılacağı gibi iman, amel ve ahlakla ilgili olarak kendisini göstermektedir. Peygamberler insanların iman etmesi gerekli ilkeleri bildirdikleri gibi yapılması gereken amelleri de haber verirler. Ayrıca ahlaki erdemleri insanlığa öğreterek toplumu kaostan korumayı ve toplumsal düzenin devamlılığını hedeflerler.

4. Fetret Ehlinin Aklıyla Allah'a İnanma Durumu

Fetret (الفترة) kelimesi, fütur (فتور) kelimesinden türetilmiş olup sözlükte güçlükten sonraki zayıflık, zaaf, etkisini kaybetme ve gevşeme gibi anlamlara gelmektedir.[76] Istılahta ise, belirli iki zaman arasında veya iki peygamber arasındaki tebliğsiz geçen süreyi ifade etmektedir. Bu itibarla da Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında tebliğsiz geçen dönemde yaşamış kimselere de "fetret ehli" denilmektedir.[77]

---

72 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 313.

73 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 314.

74 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 314.

75 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 314. Ayrıca Bk. Peygamberler tarafından hukuk, ticaret, siyaset, akıl yürütme, ziraat, gemi yapımı, demirin yumuşatılarak işlenmesi gibi sanatların öğretilmesi örnek olarak zikredilmektedir. Yavuz, "Nübüvvet", 33/282.

76 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/43; Asım Efendi, *Ḳāmûsü'l-muḥîṭ Tercümesi*, 3/2245.

77 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 170; Râgıb İsfahânî, *Müfredât*, çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2002), 777; Metin Yurdagür, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/475.

Nübüvvete duyulan ihtiyaç kapsamında ele alınan bir başka konu ise kendilerine peygamberin daveti ulaşmayan toplumların Allah'a inanmakla yükümlü olup olmadıkları meselesidir. İbnü'l-Hümâm bu hususta Mu'tezile'nin kendisine peygamber tebliği ulaşmayan kimsenin ölünceye kadar iman etmemesi durumunda ebediyyen cehennemde kalacağını söylediğini belirtir. Hanefîleri ise iki grup olarak zikreder. İmam Matürîdî ve Semerkant alimlerinin geneli olarak zikrettiği birinci grubun Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu belirtir. Yani birinci grup Hanefîlere göre de ebediyyen cehennemdedir. Buhâra alimleri olarak zikrettiği ikinci grubun görüşünü ise, Eş'arîler ile beraber değerlendirerek peygamber gönderilmeden önce iman gerekmediğini söyler.[78] İbnü'l-Hümâm, Buhâra Hanefîlerinin görüşlerini benimseyerek kendisine davet ulaşmayan kimsenin sorumlu olmadığını düşünür.[79]

İbnü'l-Hümâm, kendisine davet ulaşmayan kimsenin Müslüman olması durumunda Müslümanlığı sahih midir? Ahirette sevap alır mı? şeklindeki bir soruya şöyle cevap verir: Hanefîlerin iki grubuna göre de imanı sahihtir, Müslümanlığı kabul olur. Bu kimsenin Müslümanlığı İslâmın ve teklîfin ne anlama geldiğinin farkında olmayan çocuğun Müslümanlığı gibidir. Buhâra'da yaşayan Şafiîlerin reislerinden olan Ebu'l Hattab'ın (öl. 604/1208) ise kendisine davet ulaşmayan kimsenin imanını küçük çocuğun imanının geçerli olmadığı gibi sahih kabul etmediklerini belirtir.[80]

İbnü'l-Hümâm'a göre insan aklını kullanarak zorunlu olarak Allah'ın varlığını kabul edebilecek hatta insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a imanı mümkün olmaktadır.[81] Bununla birlikte yalnız akıl ile bazı fiillerin yerine getirilmesi hususunda hüküm verilemeyeceğini söyler. Bir fiilin ahirette mutluluğa ulaştırma amacına olan uyumu, akıl ile açıkça bilinemediği için şer'i/dini bir kaynak aracılığıyla amacına uygunluğu bildirilmelidir. Ona göre şeriât gelmeden şer'i hüküm sabit olamaz. Bu bakımdan şeriât kişiye ulaşmadan önce, kişilerin fillerine birtakım hükümler terettüp etmez, sadece Allah'a iman ile teklîf söz konusu olur.[82] Bu noktada İbnü'l-Hümâm,

---

78 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 105.

79 Öztürk, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar", 190.

80 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 105.

81 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 166.

82 Fakire rızkın ulaşmasının iyi oluşu, ramazanın son gününde oruç tutmanın iyi oluşu, şevvalin ilk günü oruç tutmanın kötü oluşu gibi hususlar şerîatle bilinir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 256, 309-310.

Matürîdîlerle aynı görüşü paylaşmaktadır.[83] Bu bakımdan akılla bilinemeyen faydaların nakille bildirilmesi gereklidir. Bu nedenle de peygamberler gereklidir.[84]

5. Aklın Peygamberlerin Getirdiği Hususları Önceden Bilme İmkânı

Akıl ile peygamberlerin getirdiği esasların tespit edilip edilemeyeceği meselesi de peygamberliğe olan ihtiyaç kapsamında aklın rolüne ilişkin ele alınan bir diğer konudur. Yani, akıl, peygamberlerin getirdiği dinî ve ahlâkî ilkeleri ortaya koyabilir mi? Bu hususta Kelâmcıların çoğu, peygamberlerin getirdiği esasların akıl tarafından ortaya konmasının mümkün olmadığını düşünür. İnsan aklı güzel ve çirkini bütünüyle kuşatamadığından dolayı o esaslara hâkim olamayacağını belirtmişlerdir. Bu hususu Mu'tezile âlimlerinden Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) şöyle belirtmektedir: *"İnsan aklı güzel ve çirkini ortaya koyar. Ancak akıl bunu tecrübeden sonra yapar. Hâlbuki bunu tecrübeden önce bilmemiz lazımdır. Bunda da akla aykırı bir durum yoktur."*[85] Demek ki peygamberler akla zaman kazandırırlar ve akla yardımcı olurlar. Eş'arîler, yaratıcıyı bilmek ve peygamberin getirdiği ilkelere ulaşmak için aklı bir vasıta olarak görmezler. Peygamberin bildirmesini mükellefiyet için gerekli görürler.[86] Mâtüridî'ye göre ise akıl, iyi ve kötüyü bilmede etkin bir rolü olmasına rağmen din ile ilgili hükümleri bilmede öyle büyük payı yoktur. Nitekim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'de (öl. 493/1100) aklın sınırlı bir bilgi kaynağı olduğunu belirtmiştir. Bunlar ise peygambere olan ihtiyacı göstermektedir.[87]

İbnü'l Hümâm'ın peygamberlerin getirdikleri temel hakikatleri aklın bilmesi noktasında iki farklı görüşe sahip olduğunu söylememiz gerekir.[88] Biz burada her iki görüşü de zikrederek *el-Müsâyere*'deki ifadesine yoğunlaşacağız.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere İbnü'l-Hümâm'a göre mücerret akıl, peygamberlerin getirdiği bazı hakikatleri bilebildiği gibi, iyi-kötü ve Allah'ın varlığını da bilebilir. Üstelik insanın peygamber gelmeden önce bile Allah'a imanın mümkün olduğunu düşünür. Müellifimizin bu görüşleri Mâtürîdîlerin bilinen anlayışı olmasına karşın onun *"et-Tahriru fi usuli'l fikh"* adlı eserinde dile getirdiği görüşünde farklılık

---

83 Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn*, 214; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 256; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *el-Uṣûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Ḥanîfe* (Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye Lit' Turas, 2008), 40-41.

84 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121; krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 255-263.

85 Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, 381.

86 Bağdâdî, *Kitâbü Uṣûli'd-dîn*, 51; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Lümaʿu'l-edille fî ḳavâʿidi Ehli's-sünne*, çev. Murat Serdar (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2014), 79.

87 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 357; Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn*, 214; Özarslan, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, 19.

88 Nizamettin Karataş, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 56.

bulunmaktadır. Onun farklı olan görüşünü şöyle özetleyebiliriz: "İnsanların peygamber gelmeden de Allah'a inanmaları vâciptir görüşünün geçerli olabilmesi için örfen Allah'ın bilindiği bir ortamda olunması gerekir. Yoksa peygamber gelmemiş ve örfen de bu hususta hiçbir şeyin bilinmediği bir toplumda salt akıl aleti üzerine vücubiyet hamletmek doğru değildir."[89] Bu görüşüyle İbnü'l-Hümâm sadece akılla Allah'ın bilinmesinin, aklın yapamayacağı bir iş olmadığına dikkat çekmektedir. Bu yönüyle İbnü'l-Hümâm, insanın akıl sayesinde sorumlu tutulması için insanların sosyo-kültürel çevresinin hesaba katılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle de onun meseleyi salt ilmi bakımdan ele almadığı görülür.

İbnü'l-Hümâm, ayrıca peygamberin bildirimini gerekli gördüğü önemli bir husus olarak, aklî seviyeleri farklı farklı olan insanların din konusunda sırf akıl aracılığıyla bir tespitte bulunmalarının sakıncasından bahseder. İnsanların akılla oluşturacakları esaslar, çekişmeye yol açabileceğinden peygamberler onları anlaşmazlıklardan koruyacaklardır. Bu sebeple bile insanların uzlaşı ve düzen içinde yaşamaları açısından peygamberin önemli faydaları olmaktadır.[90] Bununla beraber insanlar için zararlı işler ile Allah'ın hangi fiilleri yasak kıldığını onlara haber vererek problemleri ortadan kaldırırlar.[91] Yine insanların peygamberden öğreneceği akılla kavranamayacak[92] gaybî konular bulunmaktadır. Bunlar ise sadece peygamberler tarafından öğretilirler.[93]

Bütün bunlardan hareketle, İbnü'l-Hümâm'ın aklın çevreden olumlu ya da olumsuz etkilenebileceğini hesaba katması, meseleyi insanların durumlarını, sosyo-kültürel çevreleri de göz önüne alarak değerlendirmesi onun mezhebî taassuptan uzak özgür düşünceli bir alim olduğunu gösterdiğini belirtmeliyiz.

Peygambere olan ihtiyaç kapsamında ele alınması gereken önemli bir başka konu ise hüsün ve kubuh meselesidir. Hüsün; güzel olmak, rağbet edilmek, iyi, övülen ve sevilen şey gibi anlamlara gelmektedir.[94] Kubuh ise; çirkin, nefret edilen ve kötü gibi

---

89 İbnü'l-Hümâm, *et-Taḥrîr fi usûli'l-fikh* (Kahire: Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351), 225; krş. Karataş, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı", 56.

90 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

91 Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 310.

92 Aklın tek başına idrakten aciz kaldığı konular, Allah'ın görülüp görülmeyeceği problemi gibi, bedenlerin diriltilmesi gibi hususlardır. Zira akıl, Allah'ın görülüp görülmeyeceğini bilmekten ve bedenle ruhun birlikte nasıl haşredileceğini anlama seviyesinde değildir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 309-310.

93 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 121.

94 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/114-117; İsfahânî, *Müfredât*, 284; Asım Efendi, *Ḳāmûsü'l-muḥîṭ Tercümesi*, 6/5324; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 2013), 91-92.

anlamlara gelmektedir.[95] Kelâm da hüsün ve kubuh, sevaba veya cezaya götüren fiillerin vasıfları olarak ele alınmaktadır. Bu bakımdan tartışma, aklın şer'i hükümleri koymadaki fonksiyonu ile iyi ve kötünün bilinmesinde peygamberin bildiriminin gerekli olup olmamasıdır.[96]

Mu'tezile'ye göre hüsün ve kubuh akıl yürütme ile bilinebilir. Onlara göre iyilik ve kötülük, bir şeyin zatî vasfı olmakla beraber mahiyetine de dahildir. Bu nedenle dinin açıklamasına gerek kalmaksızın iyi bir fiilin yapılmasıyla sevap, kötü bir fiilin işlenmesiyle de cezanın gerekeceğini söylemişlerdir. Yani neyin hüsün neyin kubuh olduğunu tespit etmede akıl yeterlidir. Akıl güzel ve çirkini bilebilmesinden dolayı fiilerin sorumluluklarını gerekli kılar. Mu'tezile buradan hareketle nimet vericiye şükretmeyi aklen vâcip saymaktadır.[97]

Eş'arîler ise hüsün- kubuh meselesinde bu görüşün tam karşısındadırlar. Onlar, hüsün ve kubuhu ancak dinin bildirmesine bağlarlar. Sırf aklın, bunları idrak etmede yeterli olmadığını düşünürler. Nitekim Eş'arîler'e göre iyilik ve kötülük, fiilin ne zâtına ne de mahiyetine ilişik bir niteliktir. Bir fiilin iyi yahut kötü vasfını alabilmesi, din tarafından emredilmesi ya da yasaklanmasına bağlıdır. Bu nedenle Allah tarafından emredilen iyi, yasaklanan kötüdür. Yani iyiliği sebebiyle emredilmiş veya kötülüğünden dolayı yasaklanmış değildir. Onlar dinen sorumlu tutulmayı da ilahî emir ve yasaklara bağlarlar. Kişi aklen iyi ve kötüyü bilse bile ona uygun davranmasıyla sorumlu tutulamayacağını savunurlar. Yani akıl, nimet vericiye şükretmedeki güzelliği anlasa bile bu fiillerin yükümlülüğünü vâcip kılamaz. Ancak peygamberin davetinin ulaşması durumunda uhrevi manada bir sorumluluk gerekecektir.[98] Netice olarak dinin hüküm koymadığı bir duruma akıl helal ve haram diye hükmedemez.[99]

Mâtürîdîler ise fiillerin zatında hüsün ve kubuhun bulunduklarını ve mahiyetine dair vasıflar olduklarını kabul ederler. Hüsün ve kubuhun zatî ve aklî olduğu

---

95 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/552; Asım Efendi, *Ḳāmûsü'l-muḥîṭ Tercümesi*, 2/1199; İsfahânî, *Müfredât*, 817; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 173.

96 İlyas Çelebi, "Hüsün ve Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59.

97 Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, 564-566; Abdülkerîm Osman, *Naẓariyyetü't-teklîf ârâ'ü'l-Ḳāḍî 'Abdilcebbâr el-kelâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971), 437-438.

98 Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd,* 258; Râzî, *Kitâbü'l-erbâ'în fî uslûi'd-dîn,* 1/346.

99 Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib Bakıllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/281.

hususunda Mâtürîdîler mezhep içerisinde ittifak halindedirler.[100] Ancak, din tarafından beyan olmaksızın sırf akılla, bir fiilin iyiliğinin yahut kötülüğünün bilinmesi, o fiil üzerinde "vâcip" hükmünü gerektirip gerektirmemesi konusunda ihtilaf mevcuttur. Bu noktada iki ayrı görüş bulunmaktadır.[101]

Ebû Hanîfe ile İmam Mâtüridî gibi kelamcılara göre akıl, yalnızca marifetullah hususunda ve peygamberin tasdiki için vâcip hükmünü gerektirir.[102] Akıl tek başına bu iki noktanın dışında kalan amelî konularda insan fiillerine herhangi bir hüküm yükleyemez.[103] İmam Mâtüridî, aklın vâcip kılma vasfına şu ifadeleriyle işaret eder: *"Adalet ve doğruluğun iyi oluşu da yalan ve zulmün kötülüğü de aklen sabittir. Adalet ile doğruluğun, üstün ahlâkın bir gereği olması gibi zulüm ve yalanında hakir görülen kötü ahlak olduğu kalben sabittir. Bu halde akıl, akıl ile kuşatılmış birine, kendi faziletini ve itibarını yükseltecek şeylere yönelmesini, düşürecek şeylerden ise uzak durmasını emreder. Böylece 'emir' ve 'nehiy' aklın zorunlu kılmasıyla vâcip olur. Yani aklın yolunu tercih etmeyip arzu ve heveslerini seçenlere ceza gerekli olurken, aklın yolunu seçen onun hakkını verenlere ise sevap gerekli olmaktadır."*[104] Ebû Hanîfe de; "Allah, bir peygamber göndermiş olmasaydı, yine de kullar için akıllarıyla Rablerini bilmeleri vâcip olurdu"[105] sözüyle aklın vâcip kılma özeliğine işaret etmektedir.

Mâtürîdî kelamcılarından Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ile İbnü'l-Hümâm ise yalnızca akıl ile kimi fiillere hüküm verilemeyeceğini belirtir. Bunlara göre fiillerde aslî iyilik ve kötülük sıfatlarının bulunması, bu fiiller için "vâcip", "haram" kabilinden hükümleri

---

[100] Mâtûrîdiler aklın hüsün ve kubuhu kavramasını üç kategoride değerlendirirler. Birincisi aklın nazar ve istidlale ihtiyaç duymadan bileceği şeylerdir. İman, adalet, doğruluk, ihsan, Cenab-ı Allah'a şükür etmenin gerekliliği gibi fiillerin hasen; küfür, zulüm gibi fiilerinde kabih olduğunu aklın bilmesi gibi. İkincisi bazı fiilerin hasen ya da kabih oluşunu akıl nazar ve istidlal ile bilebilir. Bir caninin elinden bir masumu kurtarmak için söylenen yalanın güzelliği, başkasına zarar vermese bile şahsi çıkar için yalan söylemenin çirkinliği gibi. Üçüncüsü ise aklın ancak şerîatın beyanıyla bileceği şeylerdir. İbadetlerin şekilleri ve insanlar arasındaki muamelelerin hükümlerinin bilinmesi gibi. Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn*, 214; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, ed. Ahmed Ferid el-Miziyadi (Lübnan: Darul Kütübil İlmiyye, 2007), 60-61; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 254.

[101] Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 254.

[102] Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn*, 214; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 256; Beyâzîzâde, *el-Uṣûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*, 40-41.

[103] Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, 60-61.

[104] Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, 352.

[105] İbnü'l-Hümâm eserinde Serahsî (öl. 571/1176), Kâdîhan (öl. 592/1196) ve Buhâralı Hanefîlerden bazılarının Ebû Hanîfe'nin bu görüşündeki "akıllarıyla bilmenin vâcip oluşu" ibaresini örfi manada ele aldıklarını söylemektedir. Akıllarıyla bilmelerini "daha iyi olurdu" manasına aldıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla bazı âlimler insanların Allah'ı bilmemelerinde mazur sayılmamalarını ancak bi'set sonrası için kabul etmişlerdir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 261.

verme zaruretini oluşturmaz. Ancak fiillerin zatında bulunan vasıflara göre hüküm almaya elverişli olduklarına işaret eder. Zatı bakımdan güzel olanın "vâcip", çirkinin ise "haram" hükmünü almasına uygun olduğunu gösterir. Bu halde fiilin güzel oluşu, onun için vâcip olacağı anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde çirkin olması fiilin haramlığını sabit kılmaz. Bu nedenle sırf güzel olanın farz, sırf çirkin olanında haram olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü farz ve haram hususi olup hüsün ve kubuh ise daha umumi lafızlardır. Daha umumi olan bir lafzın sabit olması sebebiyle hususi bir lafzın da sabit olması gerekmez. Buna bağlı olarak da şerîat gelmeden şer'i hüküm sabit olmaz. Peygamber gönderilmeden azap edilmeyeceğini haber veren ayet[106] bunu doğrulamaktadır.[107]

İbnü'l-Hümâm, şerîatta bildirilsin veya bildirilmesin aklın tek başına kemâl sıfatı manasıyla kavramasını *hüsün;* tek başına aklın noksanlık sıfatı manasıyla kavramasını ise *kubuh* olarak tanımlar. İlim, adalet, bilgi kemâl anlamında güzeldir. Bilgisizlik ve zulmetmek ise eksiklik anlamında kötüdür. Bu hususta bir tartışma yoktur. Ayrıca amaca uygun olan iyi iken, amaca uygun olmayan da kötüdür. Zeyd'in ölümü dostlarına göre kötü iken düşmanlarına göre iyidir.[108] Nitekim bir fiilin ahirette mutluluğu sağlama amacına olan uyumu akıl tarafından tam olarak bilinemez. Bu nedenle fiilin amacına uyumu, şer'i/dini bir kaynak tarafından bildirilmelidir.[109]

İbnü'l-Hümâm, hüsün veya kubuhun Allah tarafından eşyaya yerleştirildiğini ve daha sonra nübüvvetle birleşerek akla uygun olarak ortaya çıktığını düşünür. Sonunda akıl, peygamberin bildirdiği emir ve yasakların doğruluğunu anlayabilir.[110]

İbnü'l-Hümâm'ın burada iki türlü hüsün-kubuh tanımı yaptığı anlaşılmaktadır. İlk tanımda hüsün ve kubuh aklen bilinebilmektedir. Diğer tanımda ise ancak şerîat tarafından bildirilirse hüsün ve kubuhun bilinmesi mümkün olmaktadır. Her iki tanımı bir bütün olarak değerlendirirsek; akıl, hüsün ve kubuhun bilinmesi için önemli paya sahip olmakla beraber fiillerin hükmünü anlayıp yerine getirebilmesi için nübüvvete ihtiyaç duymaktadır. Yine gayb alemine ilişkin hakikatleri bilmek için de nübüvvete gerek vardır. Ayrıca ona göre fiiller emir ve yasak bildirildikten sonra güzel veya çirkin vasfını almamıştır. Allah kimi fiilleri güzel olduğu için emretmiş, kimini ise kötülüğünden dolayı yasaklamıştır. İbnü'l-Hümâm bu husustaki görüşleriyle ne Cebrîler gibi aklı tümüyle devre dışı bırakmış ne de Mu'tezile gibi akla ağır bir yük

---

106 *"Biz bir resul göndermedikçe azap etmeyiz."* el-İsrâ 17/15.

107 Bk. İbnü'l-Hümâm, *et-Taḥrîr fi usûli'l-fikh*, 224; Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 261.

108 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 91.

109 Fakire rızkın ulaşmasının iyi oluşu, ramazanın son gününde oruç tutmanın iyi oluşu, şevvalin ilk günü oruç tutmanın kötü oluşu gibi hususlar şeriâtle bilinir. Kemâl İbn Şerîf, *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*, 309-310.

110 İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, 167.

hamletmiştir.[111] Bu yönüyle İbnü'l-Hümâm'ın hüsün-kubuh meselesinde eklektik görüşü savunanlar arasında olduğunu söyleyebiliriz.[112]

Peygamberliğin gerekliliği konusundaki görüşlerinin günümüz açısından ne ifade ettiğine değinecek olursak; İbnü'l Hümâm'ın işaret ettiği, aklın yetersiz oluşu, birtakım etkilere maruz kalabilmesi ve doğruya ulaşacak mutlak bir aklın ne olduğu problemi bugün de geçerliliğini korumaktadır. Bu bakımdan hakikati anlamada tam manasıyla yetkin olamayan bir takım eksik yönleri bulunan aklın, insanı ve toplumu hayatta tutabilecek vahyin ışığında bir yol göstericiye ihtiyacı ortadadır.

Günümüz açısından peygamberliğin gerekliliği bağlamında ifade edilecek bir başka nokta ise; peygamberliği gerekli görmeyen oluşumlar hâlâ mevcut olup, aslında aynı argümanlarla peygamberliği inkâra çalışmaktadırlar. Nitekim deizm bunlardan biridir. Peygamberliğin inkârına hizmet eden oluşumların kitleler üzerindeki etkileri de önem arz etmektedir. Bu gibi nedenlerle de peygamberliğin temellendirilmesi günümüzde önemini korumaktadır. Böylece peygamberlik savunması, Müslümanların akıl-peygamber ilişkisini doğru anlamlandırmalarına katkı sağlayacaktır.

Günümüzde gelişen bilim ve teknolojik imkânların kullanılmasıyla başta gençler olmak üzere pek çok insanın deizm gibi düşüncelerden etkilendiği gözlenmektedir. İnsanlar, sosyal medya/mecralardan sunulan iman, ibadet ve ahlaktan arınmış bir biçimde aktarılan din anlayışıyla karşılaşabilmektedirler.[113] Deizmde, ateistler gibi dinî uygulamanın olmaması, modern çağda kalabalık kesimlerin düşünce ve yaşam tarzı haline gelmesiyle dinsel yaşam farklı bir yöne evrilmektedir. Bu durum inançsız, ibadetten arındırılmış ya da ahlakî zafiyetleri olan toplumların çoğalmasına yol açabilmektedir. Bunun yanında dinin yanlış anlaşılıp uygulanması neticesinde din aleyhtarı gruplarda önemli ölçüde artış da görülmektedir. Bunun neticesi olarak insanların ahlaki değerlerden mahrum ve dine kayıtsız bir şekilde hayatı yaşama biçimine yöneldikleri ortadadır. Nübüvvetin inkârına hizmet eden felsefi ve ideolojik akımların tamamı, toplumsal huzurun aksine kaosu tetikleyen bir duruma sebep olmaktadırlar. Bütün bunlar da bize peygamberliğin gerekliliğini hissettirmektedir.[114]

Sonuç

İnsanlığın peygamberlere ihtiyacı ve Allah'ın insanlığa peygamber göndermesinin gerekli olup olmadığı meselesi, İslam düşüncesinde üzerinde en çok durulan

111 Karataş, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı", 56.

112 Karataş, "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı", 64.

113 Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 39.

114 Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", 36.

konulardan biridir. İbnü'l Hümâm da peygamberliğin gerekliliğini imkânsız görmez. Allah'ın konuşma/mütekellim ve irâde vasıflarına sahip olması ile irâde sahibi olarak emir ve yasaklarını insanlara bildirmesi açısından peygamberliğin imkânını ortaya koymaktadır. Aksi takdir de nübüvvetin müstehil olduğunun savunulması, Allah'ın sıfatlarının inkârına neden olacaktır. Ayrıca peygamberliğin inkârı, ezelî ilminde var edeceğini bildiği şeyi yaratmamış olması gibi bir duruma da neden olacaktır. Yaratıcının bildiği şeyin aksine bir durum olması ise mümkün değildir. Çünkü peygamberlik gerçekleşmiştir. Bu yönüyle de uluhiyyet bakımından Allah'ın kullarına lütfu, ihsanı, rahmeti ve adaleti olup, ilmi hikmetinin de gereğidir.

İbnü'l-Hümâm, nübüvvete gerek olmadığını savunan Brahmanların, aklın yeterli olacağı düşüncelerine karşın O, aklın aciz kaldığı alanı ve akılların farklı oldukları tezini ileri sürer. İnkârcıların, peygamberin Allah ile iletişiminin gerçekleşmediği yönündeki iddialarının doğru olmadığını belirtir. Ayrıca peygamberlerin topluma gönderilmesinde çokça güzelliklerin ve faydaların olduğunu ifade eder. Bu bakımdan İbnü'l-Hümâm'ın, peygamberlik müessesini savunurken inkârcı düşünceye karşı reddiyesini, aklın anlamakta eksik kaldığı noktalar ve nübüvvetin faydalarının neler olduğunun tespiti üzerinden savunduğunu söyleyebiliriz.

İbnü'l Hümâm, Allah'ın varlığına ulaşma noktasında peygamberin bildirimini şart görmese de insanın faydayı tercih etmesini sağladığı için peygamberi gerekli görmektedir. Sorumluluk sahibi insana yükümlülüklerini bildirmek ve ahlâkî açıdan onları terbiye etmek için peygamberlere ihtiyaç olduğunu, peygamberin hakka davet etmesi ve uyarmasını, insanın helakine sebep olacak tehlike karşısında uyararak insanın zarardan faydaya yönelmesinde büyük kolaylık sağladığını düşünmektedir. İnsan, akıl yürüterek ya da tabii bir yönelişle bir yaratıcının varlığını zihnen bulsa da onun hakkındaki bilgileri sınırlı olacaktır. Yaratıcının sıfatları, kulun yükümlülükleri ve ibadet tarzı, Allah-evren ve Allah-insan ilişkileri, insanın dünyada yaptıklarından hesaba çekileceği âhiret günü gibi konularda bilgi üretemez. Ebedî mutluluğa ulaştıracak işleri ve bunları yapma yöntemlerini, cehenneme sürükleyen kötü işlerle bunlardan sakınma yollarını öğrenmeye muhtaçtır. Bütün bunlar dinî bilgiler açısından nübüvveti gerekli kılan hususlardır.

Ona göre, peygamberlere duyulan ihtiyaç uzman hekimlere duyulan ihtiyaç gibidir. Çünkü ilaçların fayda ve zararlarını onlar kadar bilen olamayacağından doktorlara gereksinim şarttır. Bu sebeple peygambere olan ihtiyaç hayati önem taşır. Aynı şekilde insanı dünya ve âhirette en doğru yola ulaştıracak bir rehbere ihtiyaç vardır o rehber de peygamberdir.

İbnü'l-Hümâm, insanın akıl sayesinde sorumlu tutulması için insanların sosyo-kültürel çevresinin hesaba katılması gerektiğine işaret eder. Bu yönüyle de o meseleyi salt ilmi bakımdan ele almadığı görülür. Aklın çevreden olumlu ya da olumsuz etkilenebileceğini hesaba katması, meseleyi insanların durumlarını, sosyo-kültürel

çevreleri göz önüne alarak değerlendirmesi onun çok yönlü özgür düşünceli bir âlim olduğunu gösterir.

Son olarak, insanların -özellikle gençlerin- deizmin etkisinde kalarak iman, ibadet ve ahlaktan arınmış bir din anlayışına duyulan ilgisi karşısında, insanı ve toplumu hayatta tutabilecek vahyin ışığında bir yol göstericiye ihtiyacı ortadadır. Akıl, peygamberliğin yerini alacak yeterliliğe sahip değildir. İbnü'l-Hümâm mezhep taassubu göstermeden gereksiz tartışmalardan uzak, sade bir yaklaşımla insanların peygamberlere ihtiyacı olduğunu ancak Allah'ın peygamber göndermek zorunda olmadığını, salt akıl ile peygamberin getirdiği esasların tespitinin mümkün olmadığını ve dini anlamda iyilik-kötülüğün bilinmesinde peygambere ihtiyaç olduğunu düşünür.

İntihal Taraması	Bu makale intihal taramasından geçirildi.
Plagiarism Detection	This paper was checked for plagiarism.
Yayın Etiği	*Tetkik* dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Ayrıca Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan uluslararası etik yayıncılık ilkelerini benimsemiştir. Dergimiz Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama İlkeleri'nde açıklanan yönergelere de tabidir.[115]
Publication Ethics	*Tetkik* is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on *https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12*
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Finansman	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması	Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
Conflict of Interest	The author(s) have no conflict of interest to declare.

115 https://doi.org/10.24318/cope.2019.1.12

Kaynakça | References

Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Kitabevi, 1992.

Asım Efendi, Mütercim. *Ḳāmûsü'l-muḥîṭ Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Aslan, Abdülgaffar. *İslam'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Bağdâdî, Abdülkāhir. *Kitâbü Uṣûli'd-dîn*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.

Bakıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Mart 2018), 33-40.

Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *el-Uṣûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Ḥanîfe*. Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye Lit' Turas, 2008.

Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm*. ed. Ahmed Ferid el-Miziyadi. Lübnan: Darul Kütübi'l-İlmiyye, 2007.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2013.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rîfât*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-'Aḳīdetü'n-Niẓâmiyye*. çev. Muhittin Bağçeci. Ankara: Kitabe Yayınları 2016.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd*. thk. Muhammed Yusuf Musa. Mısır: Mektebetü'l-Hanci, 1950.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Lümaʿu'l-edille fî ḳavâʿidi Ehli's-sünne*. çev. Murat Serdar. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2014.

Çelebi, İlyas. "Hüsün ve Kubuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Doğan, Suat. "Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın Nübüvvet Anlayışı". Yozgat: Yozgat Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitabü ârâ-i ehli'l-medîneti'l-fâżıla*. Mısır: Matbaatü's-Saade, 1906.

Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü's-siyâseti'l-medeniyye*. thk. Fevzi Metri en-Neccâr. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1964.

Fatiş, Emrullah. "İbnü'l-Hümâm'ın Peygamber Gönderme Konusundaki Görüşleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Ocak 2015), 85-104.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-İḳtiṣâd fi'l-i'tiḳād*. çev. Kemal Işık. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971.

Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 9. Baskı., 2016.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed. *Mücerredü Makâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gımaret. Beyrut, 1987.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Sadr, ts.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *el-Müsâyere*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Lübnan: Byblion, 2005.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *et-Taḥrîr fi usûli'l-fıkh*. Kahire: Matbaat'ü-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitabu'l Müsayere*. çev. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

İsfahânî, Râgıb. *Müfredât*. çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Baskı., 2002.

Kādî Abdülcebbâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyin. *el-Muġnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-'adl*. 16 Cilt. Kahire: y.y., 1965.

Kādî Abdülcebbâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyin. *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*. thk. Abdulkerîm Osman. Kahire: Mektebetü'l- Vehbe, 3. Baskı, 1996.

Kādî Abdülcebbâr, Ahmed Ebü'l-Hüseyin. *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*. ed. Metin Yurdagür. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Karataş, Nizamettin. "Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın Akıl-Nakil Anlayışı". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 31-67.

Kaya, Sibel. "Muʿtezile Kelâmında 'Vücûb Alellah' İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller". *İslami Araştırmalar* 31/2 (2020), 325-345.

Kaya, Sibel. "Mutezile'de 'Vücûb Alellah' Düşüncesi". Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2020.

Kemâl İbn Şerîf, el-Makdisî. *el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere*. thk. Salahaddin el-Hımsî. Dımeşk: Daru'l-Beyrut, 2009.

Kutluboğa, Kāsım b. *Hâşiyetü'l-Müsâyere*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevḥîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM, 11. Basım., 2018.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *el-ʿUmde (İslâm İnancının Ana Umdeleri)*. çev. Temel Yeşilyurt. Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebṣıratü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.

Osman, Abdülkerîm. *Naẓariyyetü't-teklîf ârâ'ü'l-Ḳāḍî 'Abdilcebbâr el-kelâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971.

Özarslan, Selim. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.

Özsoy, Ömer - Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an Fihristi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.

Öztürk, Halil. "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Bozifder)* 18/18 (2020), 175-203.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Uṣûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2003.

Râzî, Fahreddin. *el-Meṭâlibü'l-'âliye*. thk. Ahmet Hicâzî. 9 Cilt. Beyrut: Dar'ül-Kitabi'l-Arabî, 1987.

Râzî, Fahreddin. *el-Muḥaṣṣal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.

Râzî, Fahreddin. *Kitâbü'l-erbâ'în fî uslûi'd-dîn*. Beyrut: y.y., 2004.

Semerkandî, Şemsüddîn. *eṣ-Ṣaḥâ'ifü'l-ilâhiyye*. thk. Ahmet Abdurrahman eş-Şerîf. Kuveyt: y.y., 1985.

Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-niḥal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-kelâm*. Kahire: Mektebetü Sekafiye Diniyye, 2009.

Tamer, Günay. "Brahmanizim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerḥu'l-Maḳāṣıd*. thk. Sâlih Mûsâ Şeref. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütub, 1998.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM, 2015.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Nübüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/279-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Usûl-i selâse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/212. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yurdagür, Metin. "Fetret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/475-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.